

*КРАСНОВА Марія Василівна
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри екологічного права,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

СИСТЕМНІСТЬ В ТЕОРІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

Беремо до уваги визначення поняття системи як відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, пізнання [1]. Тому вважаємо, що науці екологічного права так само притаманний системний підхід до багатьох правових категорій цієї галузі, що застосовується як відповідний прийом з метою формування цілісної картини її предмета, методів, об'єктів, джерел тощо, в тому числі й до розуміння суті цієї галузі, яка вивчається за допомогою відповідної системи наукових методів пізнання.

Зокрема, системність проявляється при аналізі історії (чи процесу) формування науки екологічного права. Хоч пишуть про це не так уже й багато авторів, однак ті, хто порушує ці питання з методологічної точки зору вчиняють виважено і правильно. Так, в одному з останніх підручників з екологічного права України [2, с. 40-44] формування екологічного права пов'язано із системним формуванням екологічного законодавства, серед процесу якого виділяють відповідні етапи: формування екологічного законодавства (від виникнення Української держави і до початку 20-го століття); становлення екологічного законодавства (перша половина 20-го століття); екологічне законодавство і право періоду Союзу РСР (друга половина 20-го століття); екологічне право і законодавство періоду державної незалежності України. Системність характерна й для історичних періодів такого процесу формування екологічного права: дореволюційний, соціалістичний та сучасний періоди.

Системність проявляється й при застосуванні наукових методів пізнання соціально-правових явищ, які вивчаються наукою екологічного права. Так, з

методологічної точки зору історичний метод пізнання правових екологічних явищ, який застосовано в попередньому тексті, дозволяє належним чином реалізувати й інший метод, який характерний для всієї системи методів, а саме: формально-юридичний метод, завдяки якому проаналізовані в даному випадку джерела екологічного права: від звичаєвих норм, правових норм Руської правди, Литовських статутів, гетьманських Універсалів, Статуту «Прав, за якими судиться малоросійський народ» та інших до джерел сучасного екологічного законодавства. Інший метод - системно-структурний, дозволяє усю сукупність правових норм екологічного права об'єднати в цілісну систему екологічного законодавства та, водночас, поділяти, принаймні на три блоки правового регулювання екологічного права: природоресурсне право; природоохоронне право; право екологічної безпеки [3].

Системний підхід використовується наукою й щодо розкриття предмета екологічного права, який традиційно розглядається через систему суспільних правовідносин в сфері екології, що утворює їх групи відповідно до структури екологічного законодавства: природоресурсні, природоохоронні, антропоохоронні (правовідносини екологічної безпеки). Застосування діалектичного методу в поєднанні з історичним при цьому дозволяє говорити про об'єктивно існуючі форми взаємодії суспільства і природи та їх закріплення в праві [3].

Системність екологічного права проявляється й в логічному розміщенні у певній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом таких відносин. З огляду на таке екологічне право як галузь права поділяють на Загальну, Особливу і Спеціальну частини, включають до його системи підгалузі права, підінститути, складні та прості інститути. Тому цілком виправданим є розкриття предмета екологічного права через такі інститути, наприклад, Загальної частини, як відносини з реалізації та захисту екологічних прав громадян, відносини права власності на природні ресурси, відносини права природокористування, відносини екологічного управління тощо.

Системність в екологічному праві характерна й при застосуванні інших наукових методів, які використовуються при дослідженні різноманітних еколого-правових понять: екологічний контроль і моніторинг; екологічна експертиза і аудит; екологічне стимулювання і екологічне страхування; екологічні податки і збори; екологічне біорізноманіття та екологічна мережа та багато іншого. В залежності від напрямів таких досліджень застосовують такі методи як методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, моделювання, прогностичний, порівняльно-правовий та ін..

Оригінальність науки екологічного права полягає також у застосуванні інтеграційного та диференційного методів, особливо для характеристики інших важливих елементів галузі. Інтегративність в науці про системи – це така властивість систем, яка дозволяє виявити наявність системоутворювальних, системозберігальних факторів [1]. Тому не даремно в науці екологічного права порушується питання про інтегрованість (комплексність) цієї галузі права як системи еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав [4].

Особливо інтегрованість як властивість системи екологічного права проявляється при характеристиці його об'єктів та при вирішенні таких питань: чи об'єктом екологічного права має бути природне середовище як цілісний об'єкт, чи розвиток екологічного права слід розглядати через регулювання відносин стосовно використання і охорону окремих природних об'єктів – земель, вод, надр, лісів, рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря. Це відбивається й на проблемі назви самої галузі: чи це власне екологічне право, чи можливо це право навколишнього середовища, чи це довкільне право [5].

Інтеграційні засади екологічного права дозволяють говорити про цілісність її системи та предмета, або ж про цілісність таких категорій як: державна екологічна політика; екологічні права та обов'язки громадян; право

власності на природні ресурси; право природокористування; екологічне управління; економіко-правовий механізм в галузі екології; юридична відповідальність в галузі екології тощо. Окрім цього, інтеграційний підхід як метод значною мірою впливає на визначеність понять цих категорій.

Водночас, застосування диференційного методу дозволяє розмежовувати систему екологічного права на вже згадувані відносно самостійні галузі природоресурсного (земельного, водного, надрового, лісового права тощо), природоохоронного (природно-заповідного, курортного, рекреаційного, або ж ландшафтного) права, права екологічної безпеки. І такий підхід при цьому має цілком об'єктивні засади. Зокрема, необхідність правового регулювання суспільних відносин по використанню і охороні земель, вод, надр, лісів та інших природних ресурсів, або ж по охороні особливо цінних природних комплексів та ландшафтів, чи із забезпечення екологічної безпеки обумовлена заінтересованістю суспільства та держави у детальному їх регулюванні з урахуванням специфіки кожної із зазначених сфер. Відповідно специфічними виступають і самі суспільні відносини у межах цих сфер.

Диференційний підхід дозволяє відповідним чином досліджувати таку специфічність суспільних відносин з огляду на встановлений законодавством правовий режим конкретного природного ресурсу чи комплексу, їх правового статусу як об'єктів права власності, користування, управління, охорони чи захисту. Диференціація впливає на особливості правового режиму кожного із таких об'єктів у залежності від їх цільового призначення або цінності. Так само диференціація допомагає визначити систему повноважень суб'єктів екологічних правовідносин.

Як ми вже звертали увагу [6], для цілісності науково-методологічних засад екологічного права бажано структурно-системний та інші методи пізнання підпорядковувати не лише щодо об'єктів, джерел, системи чи процесу формування цієї галузі, а й щодо так званих концепцій або ж теорій чи доктрин науки екологічного права [7, 8].

Практична значимість таких доктрин зводиться до визначеності меж правового регулювання екологічних правовідносин, що породжує іншу проблему – розробку наукових підходів до здійснення належної систематизації екологічного законодавства. Одні пропонують прийняття Екологічного кодексу України, інші говорять про Природоресурсний, Природоохоронний (або Ландшафтний) кодекси України, про Закону України про екологічну безпеку, і лише на їх основі пропонують прийняття Екологічного кодексу України.

На мою думку, з методологічної точки зору в теорії екологічного права слід розробляти концепцію (доктрину) *об'єктів екологічного права*, що й дозволить встановити чіткі межі правового регулювання. Традиційно до об'єктів екологічного права відносять ті матеріальні та нематеріальні соціальні цінності, на які спрямовані екологічні правовідносини. З одного боку, інтегрованими об'єктами визнаються навколишнє природне середовище та життя і здоров'я людей. З іншого боку – виділяють диференційовані об'єкти (земля, води, надра тощо) та комплексні об'єкти, якими є території природно-заповідного фонду, курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні та інші зони.

За умови, коли навколишнім природним середовищем ми будемо вважати всю Природу, то цілком логічне віднесення її до інтегрованого, специфічного об'єкта правового регулювання. Однак, в сучасному екологічному праві переважає думка, що природні ресурси як компоненти природи та об'єкти правового регулювання у буквальному значенні є джерелами споживання [2, с. 94], тому в такому значенні еколого-правова наука стає на бік представників як адміністративно-планової (наприклад, радянської), так і ринкової (сучасної) економіки, побудованої на таких постулатах, які або повністю або частково не враховують концепту природи – ідеології, що сформована на основі суджень і критеріїв для використання *природи* [9] як об'єкта права. Тобто, в межах науки підтверджується економічний атрибут природи, коли об'єктами правового регулювання розглядаються виключно природні ресурси, які хоч фактично і мають зв'язки із природою (мають природне походження, пов'язані з навколишнім природним середовищем, виконують функції життєзабезпечення

тощо), проте можуть перебувати у цивільному обігу чи у господарському віданні на певних правових титулах та щодо яких можуть вчинятися певні юридично значимі дії (купівля-продаж, застава, обмін, дарування тощо).

У такий спосіб суспільство в межах економічних атрибутів природи звело до рангу «привласнення та збагачення» всім і всього, що пов'язано з використанням природних багатств. Власність на природу виникає, перефразовуючи слова Цицерона, на те, що колись було загальним. Тому не дивно, що ставиться під сумнів існування природоресурсного права у системі екологічного права, робиться зауваження, що в історичному аспекті природоресурсне право виділилося із земельного права, що в ньому переважають відносини права власності на природні ресурси, що потребують «переважно диспозитивних регулятивних засад, які базуються на позитивних зобов'язаннях і стимулах, а також на обмеженому застосуванні дозвільних способів при наданні дозволів на спеціальне природокористування». Такі підходи прислуговують іншим правовим наукам, зокрема цивільному і господарському праву, для яких характерною є особливість визнання і захист (охорона) економічних атрибутів природи. Особливо це стосується питання права власності, зокрема приватної, на природу [10], що на думку Бринчука М.М. є «ресурсом деградації природи, суспільства і держави» [11], а на нашу думку - нівелює засади сталого розвитку.

З таких міркувань доцільно законодавчо визнати Природу публічним благом та найвищою соціальною цінністю, переглянути державну політику щодо неї на рівні Конституції України. Такі підходи будуть відбивати наукознавчі екоцентричні підходи до її суті і значимості, та, особливо, її екологічних і духовних (соціальних) атрибутів, що відповідає засадам сталого розвитку.

Тому відносити до інтегрованих об'єктів екологічного права життя і здоров'я людей, які власне виступають елементом Людини як розумної істоти біологічного виду, дуже залежної від Природи, є помилковим. Людину та її складові елементи, такі як життя і здоров'я пропонується вважати складовою

частиною природи, зважаючи на її біологічне походження та неможливість існування без природи. При цьому наука може наполягати на реалізації принципів, які проголошують обов'язковість охорони та захисту права людини на безпечне довкілля, що є по суті гарантіями таких прав, а також на підвищення ефективності засобів такого гарантування. Однак це унеможливить відносити до правового регулювання екологічним правом такі сфери як медична сфера, в межах якої є багато дотичних до сфери екології як соціальної науки питань, наприклад трансплантологія [12]. Вважається, що остання базується на морально-етичних засадах, які мають місце в соціальній складовій сталого розвитку, соціальній складовій Природи як об'єкта правового регулювання, однак самі не підлягають регулюванню нормами екологічного права.

Натомість екологічне право може розвивати дослідження правового забезпечення охорони усього живого, включаючи такі об'єкти як тваринний і рослинний світ, їх сукупність як спільне поняття, що одержало назву біоресурси, на основі яких розвиваються сучасні біотехнології. Спеціального дослідження потребує правова охорона генетичного фонду усього живого, в тому числі людини, включаючи правове регулювання його зберігання, застосування. За цим майбутнє усієї сучасної науки. Тому людству, як представнику світового розуму, слід розробляти належні засоби охорони перш за все для природи як середовища і умови свого існування. Тому, на мій погляд, інтеграція та диференціація щодо об'єктів екологічного права в науці мають бути доповнені іншими методами пізнання світу речей, що дозволить дослідити їх онтологічні, ментальнологічні та лінгвологічні ознаки [7, с. 13].

Отже, в науці екологічного права слід переглянути концептуальні наукові підходи саме до системного аналізу об'єктного складу екологічних правовідносин. При цьому доцільно керуватися новітніми науковими підходами щодо концепту природи в екологічному праві, який досліджує усі її атрибути – економічні, екологічні та, особливо, духовні. Для посилення значимості останнього атрибуту природи слід брати до уваги цілі державної

екологічної політики України, особливо щодо наукового та правового обґрунтування регулювання засад підвищення рівня екологічної свідомості, а в її межах – еколого-правової освіти і виховання. На вирішення такого завдання доктрина екологічного права може залучати сучасні науки, зокрема, філософію права, де започатковано цікавий сучасний науковий напрям – екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні [13].

Екософія права визначається як пост(мета)некласична парадигма філософії гармонізації відносин між людьми в соціумі і Природою через екологізацію свідомості. В основі такого підходу пропонується розглядати зміну парадигми мислення шляхом екологічного синтезу його екстравертного й інтровертного типів на підставі їх гармонізації в цілісне правове мислення. При цьому звертається увага на те, що саме творчий потенціал індивіда екстравертного типу має екофобну спрямованість, що програмує його дії на збиток власному благу як просто біоістоти (як і благу інших біоістот), тобто призводить до нехтування правом на гідне життя. Творець техногенної цивілізації, формуючи її на засадах екофобної парадигми, сам перетворюється на руйнівника як фундаментальних гуманістичних підвалин культури в цілому, так і її екологічного складника – природного підґрунтя екогармонійного правового суспільства [13].

Вирішальним чинником еволюції соціуму екософія права пропонує визнати правову людину як цілісно-екотворчу особистість, становлення якої пов'язується з екологізацією її правосвідомості, духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних відносин у цілому й правовідносин, зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання індивідом відповідальності щодо Природи як своєї колиски й годувальниці, джерела власного життя. У такому випадку особистість, яка формується як екологічна правова людина, здатна взяти на себе відповідальність за своє життя, майбутнє соціуму і Природи. У зв'язку з цим підкреслюється, що історія людства надає підстави для розуміння того, що перетворення індивіда на цілісну екологічну правову особистість та те знання, яке він розвинув у напрямі

екофобної раціоналістичності, не дозволить йому сконцентрувати в необхідному обсязі інформацію для вирішення творчих завдань і забезпечити головну мету свого призначення – вдосконалити себе як творця екогармонійного правового соціуму [13].

Такий підхід, на нашу думку, відображає екоцентричний підхід у розумінні сучасних взаємин суспільства і природи, дозволяє переосмислити теоретичні проблеми реалізації екологічної функції держави, кардинально змінити сутність цієї функції на засадах екоцентричної спрямованості з метою збереження і примноження потенціалу природи – світового універсуму – у всьому її різноманітті при одночасному створенні екологічно безпечних умов життєдіяльності людини і суспільства [14].

Тому, на мою думку, потребує кардинальних змін стаття 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яку слід назвати «Об'єкти екологічного права», на загал «Об'єкти цивільних прав» у Цивільному кодексі України, та визначити, що такими об'єктами виступають майнові та немайнові природні ресурси як однорідні складові Природи, які є елементами екосистеми, що придатні для задоволення матеріальних, економічних, духовних та інших потреб Людини. В такий спосіб буде реалізовано як інтегрований так і диференційований підхід до цього важливого компоненту екологічного права. Далі можна конкретизувати це поняття, зважаючи, що природними ресурсами є: землі, земельні ресурси (грунт), надра (корисні копалини), води, повітряний простір, атмосферне повітря, клімат, радіочастотний ресурс, тваринний світ, рослинний світ, альтернативні джерела енергії [15]. Так, природні ресурси як матеріальні блага – це частини природи, або ж природних об'єктів, що залучені в господарський обіг та які в силу притаманним їм якостям можуть використовуватися людиною, суспільством і державою для задоволення багаточисельних потреб. Природні ресурси як нематеріальні блага – це не залучені до господарського обігу природні об'єкти, що входять в екологічні системи як необхідні компоненти та внаслідок виконуваних екологічних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних, науково-

пізнавальних, естетичних та інших функцій мають особливе значення для задоволення потреб середовища життєдіяльності людини і суспільства.

Звичайно, об'єктами екологічного права можуть виступати й відповідні типи робіт і послуг, що можуть мати місце в сфері екології: виконання природоохоронних, природо відновних та інших.

Отже, об'єкти екологічного права – це основні аспекти визначення меж правового регулювання суспільних відносин екологічного права. Такий підхід до природи і її ресурсів, заходів щодо її охорони необхідний в сучасних умовах передусім для реалізації засад сталого розвитку – домінантної ідеології розвитку цивілізації на найближчі століття. Особливо це характерне для державної екологічної політики суверенної держави, яка має відображати суть політик інших держав. Відповідно до принципів національної екологічної політики, визначених у Законі України від 21 грудня 2010 року «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», економічна, екологічна та соціальна складова сталого розвитку є необхідним засобом посилення ролі екологічного управління, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі, забезпечення екологічно збалансованого природокористування тощо, в тому числі такими способами як: удосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища, включаючи наукове забезпечення встановлення лімітів на використання природних ресурсів та граничнодопустимих рівнів забруднення навколишнього природного середовища; екологічна експертиза та оцінка впливу на стан довкілля небезпечних видів діяльності та об'єктів; економічні та фінансові механізми. Зокрема, основними економічними та фінансовими механізмами для сфери природних ресурсів мають бути: їх економічна оцінка, яка у планово-проектних розрахунках повинна бути тільки диференційною рентою [16]; пошук нових джерел фінансування заходів з їх відтворення та підтримання у належному стані; створення сприятливого податкового, кредитного та інвестиційного клімату в природоохоронну діяльність; удосконалення нормативно-правової

бази з питань природокористування на платній основі, інше. Науці екологічного права доцільно всебічно долучатися до питань дослідження своєї системи та пропонувати новаційні шляхи правового регулювання відносин щодо чітко визначених її об'єктів.

Список використаних джерел

1. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой. - М. 1975.
2. Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / За аг. ред. Каракаша І.І. – Одеса: Фенікс, 2012.
3. Андрейцев В.І. Екологічне право. Загальна частина: Курс лекцій у схемах: Навч. посібн. – К.: Вентурі, 1996.
4. Андрейцев В.І. Інтеграція та диференціація галузей екологічного права: проблеми структуризації системи // Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного і аграрного права: Матеріали до круглого столу 9 грудня 2011 р. / За заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. – С. 3-9.
5. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды) / Учебник для высших юридических учебных заведений. — М.: Юристь, 1998. — 688 с. – С. 83-86.
6. Краснова М.В. Інтеграційний та диференційний підходи в теорії екологічного права: проблеми методології науки Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу, 25 вересня 2014 р., м. Дніпропетровськ / ред. кол. В.І. Андрейцев [та ін.]; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т; Євраз. асоц. правничих шкіл і правників. – Д.: НГУ, 2014. – 274 с. – С. 75-86.
7. История, философия и методология социальных наук: учебник для магистров / В.А. Канке. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 572 с. – С. 12-16.
8. Правова доктрина України: у 5-ти томах. – Х.: Право, 2013. – Т. 4 Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін.; за аг. Ред. Ю.С. Шемшученка. – 848 с.
9. Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве // Государство и право. – 2010. - № 1. – С. 90-99.
10. Бринчук М.М. Частная собственность и природа // Государство и право. – 2011. - № 9. – С. 24-33.
11. Бринчук М.М. Право как ресурс деградации природы, общества и государства // Государство и право. – 2012. - № 4. – С. 29-38.
12. Еколого-правові проблеми у сфері трансплантології: Навчальний посібник / Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г., Козьяков І.М., Кохановська О.В., Погрібний О.О.; за ред. Г.І. Балюк. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – 296 с.
13. Бургарт Т.І. Екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні // Проблеми законності. – 2008. – С. 209-214.
14. Карпович Н.И. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства // Автореф. дисс. д.ю.н., специальность 12.00.06 – природоресурсное право; аграрное право; экологическое право. – Минск, БГУ, 2012. – 29 с.
15. Мала гірнича енциклопедія. В 3-х т. / За ред. В. С. Білецького. — Донецьк: Донбас, 2004. — ISBN 966-7804- С. 14-33.
16. Стратегічні напрями сталого розвитку України // Під ред. Б.М. Данилишина. – К., 2003. – С. 7-34.